

Dér Csilla Ilona, Grammatikalizáció

Nyelvtudományi Értekezések 158. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2008. 149 lap

1. Bár a grammatikalizáció körébe sorolható jelenségek külön nyelvi szintek szerinti tárgyalása tetemes részét öleli fel a magyar nyelvtörténeti munkáknak, magát a terminust és a mögötte álló, a nyelvi szintek interakcióját feltételező szemléletet csak kevés hazai kutató alkalmazta ez idáig. DÉR CSILLA ILONA monográfiája, amely 2006-ban megvédett PhD-disszertációja alapján készült, hiánypótló tehát: kritikai bevezetést nyújt a téma bőséges nemzetközi szakirodalmába, rávilágít a grammatikalizáció nyelvi komplexitására, univerzális ösvényeire, valamint az így nyert elméleti tudásanyagra támaszkodva táblázatszerűen áttekinti a magyar nyelvben végbement, illetőleg ma is zajló grammatikalizációs folyamatokat. Képet kaphat az olvasó a formalista és a funkcionista irányzatok eltérő kiindulópontjáról és következtetéseiről, a grammatikalizáció státusát, a lexikalizációt, az analógiát és más nyelvi változásokat övező vitákról, eljutva a diskurzusjelölők kialakulásának magyarázatáig. Egy felkészült, igényes, problémaérzékeny fiatal kutató színvonalas munkája ez a felsőoktatási tankönyvként, segédkönyvként is jól használható kötet, a Nyelvtudományi Értekezések sorozat méltó darabja.

2. Az 1.1. alfejezet a használatban lévő terminusok és fogalom meghatározások között kísérel meg rendet tenni, megismertette a grammatikalizációra mint összetett nyelvi változásra jellemző szemantikai-pragmatikai és formai-szerkezeti (fonológiai, morfoszintaktikai) tulajdonságokkal. Valóban eljött az ideje a szóhasználat egységesítésének: a *grammatikalizáció* olyan riválisait, mint a „grammatí(ci)záció”, „szupergrammatikalizáció”, „agglutináció”, „nyelvtaniasulás”, akkor érdemes csupán megtartani, ha más jelenségre vagy folyamatra utalnak, esetleg szűkebb vagy tágabb a jelentésük, mint a grammatikalizációé. Amennyiben a *grammatikalizálódás*, *grammatikalizáció* nem egy nyelv grammatikájába történő beépülésre, valamilyen nyelvi szerkezet grammatikussá, nyelvtanilag akceptálhatóvá, netán standarddá válására vonatkozik (márpedig a mai nyelvtudományban nem így értelmezik), ez utóbbi jelentéskörre is találnunk kell megfelelő kifejezést. Ilyen lehetne érzésem szerint a fentiek közül *nyelvtaniasulás*, a magyar Bynon-fordítók leleménye. (Az így felfogott *grammatí[ci]záció* és a *grammatikalizáció* az alaki hasonlóság miatt könnyen összekeverhető volna.)

A hagyományos definíciók, melyek közül DÉR jó néhányat idéz (8–12), azt emelik ki, hogy a grammatikalizáció olyan nyelvi változás, amelynek révén autonóm lexikális elemek grammatikai funkciókat vesznek fel, vagy ha már szert tettek valamilyen grammatikai funkcióra, egy empirikusan igazolható grammatikalizációs skálán még inkább függő nyelvtani kategóriává értékelődnek át. A folyamat velejárója a relatív szintaktikai szabadság elvesztése, a szemantikai módosulás és a fonetikai redukció. A „degrammatikalizáció”, azaz a fordított irányú változás eseteivel (pl. ragokból névutók, névutókból határozószók, segédigékből teljes értékű igék) sokáig nem foglalkoztak behatóan, viszont az újabb meghatározások előtérbe helyezik a nyelvhasználat szempontját azzal, hogy a grammatikalizálódó egységek kontextusára irányítják a figyelmet, vagyis nyitnak a történeti pragmatika felé. DÉR rámutat arra, hogy a grammatikalizáció fogalma mára rendkívül kiszélesedett: több, eltérő fogalmi szinten mozgó és különböző irányzatot képviselő jelentést vett fel. Egyeseknél nyelvtörténe-

ti folyamat, nyelvi változástípus, másoknál a benne zajló mechanizmusok egyikének eredményével azonosítódik (pl. a formalistáknál a morfoszintaktikai újraelemzéssel), ismét másoknál önálló elméleti keret, nyelvvizsgálati mód, afféle „szubdiszciplína”. Utóbbiként annak magyarázata lenne, hogyan és miért fejlődnek ki a nyelvtani kategóriák. Azért szimpatizálok némiképp magam is ezzel a nézettel, mert alternatíváját jelentheti a szinkronia és diakronia merev különválasztására és a nyelvi szintek autonómiájára alapozott hagyományos strukturális nyelveírásnak – ami természetesen nem azt jelenti, hogy kétségbe vonnám a strukturális nyelvészet létjogosultságát, módszereit és eredményeit; inkább bizonyos nyelvszemléletbeli váltásra gondolok. Ugyanakkor, amennyiben grammatikalizációelméletet emlegetünk, joggal kérhetjük számon rajta a magyarázóerőt, és várhatjuk el a megjósolhatóság (prediktabilitás) kritériumának teljesülését (21–2), bár a történeti esetlegességek miatt „gyengébb” formában, mint a pozitívista tudományosságkritériumokat magukénak vallók megkövetelnék (65–6).

A szerző három fő problémát lát a hagyományos definíciókkal kapcsolatban: (1) lexémaközpontúság: többnyire lexémák grammatikalizációjából indulnak ki; (2) túlhangsúlyozzák a grammatikalizációs kontinuum bal oldalát (forráselemét) a folyamat egyszerűbb leírása végett; (3) morfológiaközpontúság: a grammatikalizáció alapformájának a kutatók a morfológizációt tartották, pedig ez csak az egyik típus (16–8). A grammatikalizáció szemantikai-pragmatikai vonásai közül a jelentéstartalom „általánosulásának” kérdését érdemes kiragadni: ezt az ún. „kifakulás” modellje állítja előtérbe, és a „kifakulás” mellett olyan gyakran használt kifejezések tükrözik, mint a jelentés „kiürülése”, „elszegényedése”, „elvesztése” stb. DÉR azokhoz csatlakozik, akik szerint a grammatikalizációban bekövetkező jelentésváltozások nem pusztán jelentéseltűnéssel járnak. Az eredeti, viszonylag konkrét szemantikai összetevők ugyan általánosulhatnak vagy elveszhetnek, de a változás során új, absztraktabb grammatikai és pragmatikai jelentések lépnek a helyükre. Szokás e folyamatot társalgási implikaturák konvencionálizálódásaként értelmezni szigorú kontextuális feltételek között. A „pragmatikai erősödés” azonban csak az egyik vetülete a szemantikai változásnak: szubjektifikációról, azaz a beszélői attitűd kódolásáról, sőt interszjektifikációról (a hallgató énjére utaló implikaturák rögzülése) is beszélhetünk a grammatikalizáció részeként.

A formai-szerkezeti tulajdonságokra rátérve DÉR azt javasolja, tekintsük formai változásnak a felszíni szerkezetben is megjelenő módosulásokat (összeolvadás, hangtani redukció), szerkezeti változásnak pedig a mögöttes struktúrát érintő fejleményeket (újraelemzés, nyelvtani kategóriaváltás). Leszögezi: szerkezeti változás nélkül nem lehet szó grammatikalizációról, a formai változás azonban nem szükséges feltétel (32). Hosszasan taglalja és magyar példákkal is illusztrálja LEHMANN (1995; 2002) „grammatikalizációs paramétereit”, amelyek a nyelvi elemek grammatikalizáltsági fokának megállapításában segíthetnek (32–42). A kritikai bemutatás igényli a más szerzők gondolatmenetével való ütköztetést, és ahol kell, a szerző kiigazítja LEHMANNt (36), aki a grammatikalizáció stádiumait kétféle kontinuumon ábrázolja, egy névszói (relációs névszó > másodlagos adpozíció > elsődleges adpozíció > agglutinatív esetjelölő affixum > fúziós esetjelölő affixum; megjegyzem, ehhez némi terminológiai magyarázat még kívánkozna) és egy igein (lexikális ige > segédige > affixum). Egyetérthetünk azzal, hogy a renováció, azaz a szintetikus formák helyett a nyelvbe belépő analitikus szerkezetek (pl. a magyarban az igezőtők megjelenése az aspektusviszonyok kifejezésére) nem tekinthetők degrammatikalizációnak, mert az új elemeket nem tudjuk közvetlenül levezetni a régiekből (41).

3. Miután ily módon körbejártuk a jelenséget, a grammatikalizációkutatás történetének viszonylag bő összefoglalását olvashatjuk az 1.2. alfejezetben (42–57). Természetes, hogy a nyelvi változásra irányuló kutatások – más címszavak alatt – szinte a kezdetektől megpróbálták értelmezni és osztályozni a téma szempontjából releváns történeti adatokat. Am akármilyen korszakolást alkalmazunk is, az 1970-es évek előtt nem volt egészen világos a folyamat mibenléte, és maga a terminus sem nagyon bukkant fel a szakirodalomban. Ha előfutárokat keresünk, MEILLET (1912/1921) és KURYŁOWICZ (1965) munkássága tűnik ki. Előbbi az analógiával vetette egybe a grammatikalizációt mint „nyelvtani jelleg tulajdonítását egy hajdan autonóm szónak”, feltárva annak több lényeges vonását (pl. szemantikai általánosulás és fonológiai redukció együtt), valamint mozgatórugóját (pl. expresszivitás). KURYŁOWICZnak azt a klasszikus meghatározást köszönhetjük, mely szerint „a grammatikalizáció egy morféma disztribúciójában és státusában bekövetkező változás: a lexikálisból a grammatikai, illetve a kevésbé grammatikaitól a grammatikaibb státus felé haladást jelenti, így például egy derivációs elem inflexióssá válását” – idézi a szerző hozzátéve, hogy e megfogalmazásban már benne rejlik az egyirányúság, történetiség és a morfológiaközpontúság, az 1970–80-as évek szemléletmódjának három jellemzője. GIVÓNTÓL, a grammatikalizációkutatás „újjáélesztőjétől” és a történeti pragmatika egyik megalapozójától származik „a ma morfológiája a tegnap szintaxisa” szlogen, amely a későbbiekben kiegészült azzal, hogy „a ma szintaxisa a tegnap pragmatikai diskurzusa” (HEINE–CLAUDI–HÜNNEMEYER 1991). DÉR részletesen elemzi azokat a nyelvészetben belüli fejleményeket, amelyek támogatták a grammatikalizáció középpontba kerülését, és szembesíti LEHMANN, TRAUOGOTT, HEINE, BYBEE, valamint HASPELMATH elméleti innovációit, megelőlegezve a következő fejezetben tárgyalt nagy vitakérdéseket.

A magyarországi kutatásokról szólva kiemeli, hogy „a grammatikalizáció mint fogalom régóta ismert nálunk is, a terminus viszont csak az utóbbi egy-másfél évtizedben vált gyakoribban használttá” (55). Az előző századforduló táján SIMONYI, BALASSA, majd KLEMM, GOMBOCZ, BERRÁR és D. BARTHA műveiben kerülnek elő grammatikalizációs esetek – anélkül persze, hogy néven neveznék. Az új egyetemi tankönyvben (KISS–PUSZTAI szerk. 2003) már szerepel a fogalom (még ha igen óvatosan bánnak is vele a szerzők), de például „A magyar nyelv történeti nyelvtaná”-nak kötetében nem, noha azok – magától értetődően – páratlanul gazdagok grammatikalizációs elemzésekben. Mérföldkő az első, ki-mondottan a grammatikalizáció témája köré szervezett honi konferencia 2003-ból (Budapesti Uráli Műhely 4.) és az *Acta Linguistica Hungarica* folyóirat ennek előadásából válogatott tematikus száma (2004/1–2). DÉR nagyon „tisztelettel” az elődök munkásságát értékelve, mégis finoman érzékelteti annak a tartózkodó viszonyulásnak az idejétmúltságát, amely a grammatikalizációelmélet belátásait és alkalmazását nálunk a legutóbbi időkig övezte.

4. Az elméleti problémák kifejtése (2. fejezet) elsőként a funkcionista és a formalista irányzatok bemutatását teszi szükségessé. A grammatikalizáció nem könnyen egyeztethető össze a formális nyelvmodellekkel, amelyek a szinkroniát részesítik előnyben, elvlasztván azt a diakroniától. Van, aki egyenesen azzal vádolja a generatív nyelvészeket, hogy évtizedekig támadták, félreértelmezték vagy figyelmen kívül hagyták a grammatikalizációs kutatásokat (59). Az utóbbi időben ez változott: a formális nyelvészet is élénk érdeklődést tanúsít a téma iránt, bár a két tábor közti eszmecsere DÉR szerint gyakran félresiklik. A legmarkánsabb eltérést a szerző abban látja, hogy míg a funkcionista irányzatok képviselői úgy vélik,

a nyelvi változásokat – így a grammatikalizációt is – nyelven kívüli tényezők motiválják, s a nyelvváltozások helye maga a nyelvhasználat, addig a formalisták az újabb nyelvsajátító generációkhoz kapcsolják a grammatikában bekövetkező jelentősebb módosulásokat. A funkcionalisták nem hisznek abban, hogy a gyermekek újítanak meg a nyelvtant; erre szerintük csakis a felnőtt beszélők képesek komplex pragmatikai következtetések révén és hosszan tartó fejlődési folyamaton keresztül. Egyik szinkrón állapotból a másikba való hirtelen ugrás helyett tehát graduális átmenetről van szó, amelyben a kontextuális jelentésváltozás a kezdeti mozzanat. DÉR kitér a „LINGUIST List-vita” (2000. január–február) tanulságaira, felülvizsgálja NEUMEYER „Language form and language function” című (1998), formalista nézőpontú könyvének érvelését, majd a degrammatikalizáció példáit veszi szemügyre, melyek az egyirányúsági hipotézis mint lehetséges nyelvi univerzálé („a grammatikalizáció egyirányú utca”) érvényességét kérdőjelezhetnék meg. Konklúziója: félrevezető, ha egy nyelvi változást csak a bemenet és a kimenet felől vizsgálunk, s a folyamat jellegére nem vagyunk tekintettel (az *izmus* főnév pl. egyszerű elvonás, azaz lexikalizáció, nem „degrammatikalizáció” eredménye, NEUMEYER pedig „vesztére” hivatkozik a magyar *is* általa vélt klitikum > szó irányú fejlődésére, DÉR kijavítja a tévedést). Kétségtelenül vannak a grammatikalitási kontinuumon jobbról balra haladni látszó esetek, de ezek többfélék lehetnek. „Az irányosság és a grammatikalitás nem elégséges kritérium a degrammatikalizációnak minősítéshez; a gradualitás és az adott folyamat komplexitása [...] is számít. Amennyiben ezeknek a feltételeknek nem felel meg, nem látom értelmét a *degrammatikalizáció* elnevezés használatának” – foglal állást a szerző jól kidolgozott kritikai elemzése végén (91).

Ezután következik néhány más nyelvi változástípusnak a grammatikalizációval való összehasonlítása (2.2.). A *l e x i k a l i z á c i ó* ról az derül ki, hogy példái még szerteágazóbbak, mint a grammatikalizáció esetei. Léteznek általános definíciói, és vannak a lexikalizáció egyes fajtáit (elvonás, idiomatizáció, hasadás stb.) reprezentáló meghatározások. Alapkérdés, hogyan modellezzük a lexikon és a grammatika viszonyát. DÉR gátat vetne a terminus parttalan használatának. Úgy látja, hogy a lexikalizáció semmiképp sem a grammatikalizáció ellentétes folyamata; képes attól függetlenül, de azon belül is megnyilvánulni, akár csak az újraelemzés, a formalista nyelvészek kedvelt magyarózó fogalma. A formalista irányzatok a grammatikalizációt többnyire az újraelemzés egy típusának tekintik. Az értekezés szerzője azokkal ért egyet, akik szerint minden grammatikalizáció tartalmaz újraelemzést, de nem minden újraelemzés grammatikalizáció. Az *a n a l ó g i á v a l* kapcsolatban kevésbé határozott az álláspontja: nem tartja a grammatikalizációval azonos státusú nyelvi változásnak, és LEHMANN nézetét osztja, aki úgy véli, van analógia nélküli grammatikalizáció (pl. a határozott névelő mutató névmásból történő kialakulása), illetőleg van analógia irányított grammatikalizáció (pl. a később igeragokká váló latin *habere* formái). Említi az *e x a p t á c i ó* jelenségét is (szerencsés lenne e helyett egy motivált magyar terminust bevezetni, pl. „funkciómegújulás”), amely a korábban degrammatikalizációnak minősített példák jó részére alkalmazható. A *p r a g m a t i k a l i z á c i ó* alatt pedig itt a diskurzusjelölök (*egyébként, szóval, apropó* stb.) kialakulását kell érteni (nyilván más pragmatikai elemek megszületését is felöleli, csak erre a könyv külön nem tér ki). Arra a kérdésre, hogy grammatikalizáció-e a diskurzusjelölök kialakulása, DÉR válasza az, hogy a figyelembe kell venni sajátos tulajdonságait, nem vonatkoztathatók rájuk azok a kritériumok, amelyek más, nem a diskurzus szintjén operáló grammatikai elemekre igen. Azaz: nagyon is beleférhetnek

a grammatikalizáció fogalmába. Egyes diskurzusjelölők a grammatikalizációs kontinuum közepén tartanak, s ha a folyamatot semmi nem akasztja meg, funkciószavakká fognak válni.

5. Mit értsünk hát grammatikalizáción? A szerző szerint azt a nyelvváltozástípust, „amelynek során erősen meghatározott pragmatikai és morfoszintaktikai környezetben lexikai vagy kevésbé grammatikai/pragmatikai nyelvi egységekből grammatikaibb/pragmatikaibb egységek jönnek létre úgy, hogy szorosabb egység alakul ki az egyes elemek között. A folyamat szemantikai általánosulással és szubjektifikációval indul, amellyel jellegzetes szerkezeti módosulások (újraelemzés, kategóriaváltás) járnak együtt, a folyamat egy későbbi pontján fonológiai módosulások is bekövetkezhetnek, de nem szükségszerűen” (117). Előttünk a nyelvtani változások óriási szeletének legkoherensebb interakcionista és funkcionalista elméleti kerete, amely könnyen alávethető az empirikus tesztelésnek, és széles távlatokat nyit a közeljövő magyar nyelvtörténeti kutatásai számára. DÉR CSILLA ILONA szinte áttekinthetetlen mennyiségű szakirodalmat dolgozott fel és tett kezelhetővé azok számára, akik a jövőben magyar nyelvtörténettel kívánnak foglalkozni, s avatta egyúttal magát a téma vezető hazai szakértőjévé. A továbblépés irányát az empirikus vizsgálatok gazdagításában jelöli ki, hogy még biztosabb alap teremtdjön az elméleti következtetések levonásához. Ezt követően pedig – teszem hozzá – nem lesz akadálya egy grammatikalizációs szemléletű magyar nyelvtörténeti (rész)összefoglalás előkészítésének és megírásának.

A hivatkozott irodalom

- HEINE, BERND – CLAUDI, ULRIKE – HÜNNEMEYER, FRIEDRIKE 1991. Grammaticalization: a conceptual framework. The University of Chicago Press, Chicago–London.
- KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk. 2003. Magyar nyelvtörténet. Osiris, Bp.
- KURYŁOWICZ, JERZY 1965. The evolution of grammatical categories. *Diogenes* 51: 55–71.
- LEHMANN, CHRISTIAN 1995. Thoughts on grammaticalization. Lincom Europa, München–Newcastle. (Második, jav. kiadás: 2002.)
- MEILLET, ANTOINE 1912/1921. L'évolution des formes grammaticales. In: *Linguistique historique et linguistique générale*. Champion, Paris, 130–48.
- NEWMAYER, FREDERICK J. 1998. Language form and language function. MIT Press, Cambridge–London.

NEMESI ATTILA LÁSZLÓ